

розвиваються.

Отримані відомості дають змогу зробити висновок про переважання середнього та низького рівня сформованості мотиваційно-вольового компонента поведінки в ситуаціях фрустрації у розумово відсталих молодших школярів. При зіткненні з труднощами діти втрачають усвідомлений зв'язок із заданою метою діяльності, спрощують та підмінюють мету, виявляють коротку мотивацію діяльності. В ситуаціях фрустрації частіше проявляють екстрапунітивні реакції, фіксуються на фрустраторі, зовнішній перешкоді, виявляють несаможиттєвість, очікують допомоги ззовні для вирішення проблеми. Труднощі в діяльності не стимулюють розумово відсталих дітей до саможиттєвості їх розв'язання, діти частіше звертаються по допомогу до дорослого або відмовляються виконувати діяльність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Максименко С.Д. и др. Психология формирования трудовых умений школьников / Сравн. анализ деятельности учащихся массовой и вспом. школ / С.Д.Максименко, В.И.Бондарь, И.Д.Бех. - К.: Рад. Школа, 1980. — 110с.
2. Синьов В.М. Психология розумово відсталої дитини: [підручник] / Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. - К.: Знання, 2008. - 359с.

УДК 159.922.76-056.26:617.7(043.3)

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ФІЗИЧНОГО Я В УМОВАХ ГЛИБОКОЇ ЗОРОВОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

Синьова Є.П.

кандидат психологічних наук, професор
Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П. Драгоманова

Власенко С.Б.

Київське вище професійно-технічне училище
технологій та дизайну виробів із шкіри

Стаття присвячена вивченню особливостей уявлень про матеріальний та тілесний компоненти образу фізичного Я у сліпих молодших школярів та шляхів формування адекватних уявлень про себе.

Проаналізовано основні теоретичні підходи до вивчення проблем самосвідомості та Я-концепції у загальній та спеціальній психології, визначено місце образу фізичного Я в структурі Я-концепції особистості, залежність його сформованості від глибини порушення зору та віку дитини, представлено результати апробації комплексної методики психолого-педагогічної корекції елементів образу фізичного Я особистості в умовах зорової депривації.

Статья посвящена изучению особенностей представлений о материальном и телесном компонентах образа физического Я у слепых младших школьников и путей формирования адекватных представлений о себе.

Представлены и проанализированы основные теоретические подходы к изучению проблем самосознания и Я-концепции в общей и специальной психологии. Раскрыто место образа физического Я в структуре Я-концепции личности, зависимость его сформированности от глубины нарушения зрения и возраста ребенка, представлены результаты апробации комплексной методики психолого-педагогической коррекции элементов образа физического Я личности в условиях зрительной депривации.

The article is devoted to the research of the peculiarities in concepts of material and corporal components of physical I-image of blind junior pupils with the view to improve the ways of developing adequate vision of him- or herself.

The basic theoretical approaches to the study of problems of self-consciousness and I-concept in general and special psychology are represented and analysed. The position of physical I-image in the structure of I-concept of the personality is revealed, its dependence on type of visual impairment and child's age. The complex methodology for psychological and pedagogical correction of physical I-image components of visually impaired person is elaborated and tested.

Ключові слова: молодший шкільний вік, сліпі діти, глибокі порушення зору, образ фізичного Я, матеріальний компонент образу фізичного Я, тілесний компонент образу фізичного Я, схема тіла, образ тіла, методика психолого-педагогічної корекції.

Ключевые слова: младший школьный возраст, слепые дети, глубокие нарушения зрения, образ физического Я, материальный компонент, телесный компонент, комплексная методика психолого-педагогической коррекции.

Key words: primary school age, blind children, profound visual impairments, physical I-image, material component, corporal component, complex methodology of psychological and pedagogical correction.

Сучасна гуманістична психологія розглядає поняття самоактуалізації як невід'ємну складову соціалізації особистості. Лише особистість, яка само актуалізується, може піднятися над своєю біологічною природою і тим самим перевищити біологічно обмежену «норму» рівня розвитку, реалізуючи і актуалізуючи свій потенціал. Саме така особистість в гуманістичній психології визначається як «здорова особистість». За визначенням одного з перших представників гуманістичної психології Гордона Олпорта [7], зріла доросла особистість повинна мати серед низки інших таку рису, як позитивний образ «Я», що дозволяє їй без внутрішнього розчарування перенести невдачі які подразнюють або фруструють події.

Важко переоцінити важливість цього положення для особистості, яка розвивається в умовах зорової депривації, оскільки глибоке біологічне ушкодження, як первинний дефект, порушуючи логіку психічного розвитку, заважає самоактуалізації.

Здійснення корекційного психолого-педагогічного впливу на формування позитивного образу «Я» особистості сліпої дитини є необхідною умовою її самоактуалізації як особистості, спроможної до повноцінного життя й особистісного зростання.

Провідні дослідники теорії особистості в загальній психології Г.О.Балл, Л.І. Божович, Г.С. Костюк., О.М. Леонтьєв, С.Д.Максименко, В.Ф.Моргун, В.М. Мясичев, К.К. Платонов, В.В. Рибалка, С.Л Рубінштейн. та ін.) в різних концептуальних трактовках особистості провідне місце відводять її спрямованості, серед складових якої розглядається Я-концепція як цілісна, стійка, складна та багатокомпонентна психологічна структура.

Образ «Я» в структурі Я-концепції може змінюватися в залежності від обставин, якими в контексті нашого дослідження є умови дефіцитарного розвитку, а саме зорова деривація. Глибокі порушення зору змінюють процес формування образу «Я» в цілому та образу фізичного Я, зокрема.

Таким чином перед дослідженням було поставлено завдання:

1. З'ясувати значення образу фізичного Я для формування самосвідомості особистості (зокрема при важких порушеннях зору) та її соціальної адаптації як суб'єкта міжособистісних стосунків; визначити структуру образу фізичного Я як орієнтир для цілеспрямованих психолого-педагогічних впливів.

2. Розробити адаптовану до досліджуваного контингенту методику вивчення особливостей образу фізичного Я сліпої дитини молодшого шкільного віку та дослідити особливості сформованості основних компонентів структури образу фізичного Я у сліпих дітей молодшого шкільного віку у порівнянні з їх ровесниками з нормальним зором.

3. Встановити залежності між показниками сформованості образу фізичного Я у сліпих дітей і характеристиками стану зору та віком досліджуваних.

4. Розробити комплексну психолого-педагогічну методику формування і корекції образу фізичного Я у сліпих молодших школярів.

За Р. Бернсом, який першим виділив «Я-концепцію» у структурі психіки людини, вона є відносно стійким психічним утворенням, в більшій чи меншій мірі усвідомленим, і переживається індивідом як система уявлень про самого себе, на основі якої вибудовуються ставлення до себе та стосунки з іншими людьми.

У дослідженнях У. Джеймса, О. Соколової, А. Спіркіна, В. Століна, З. Фрейда та ін. Я-концепція розглядається як збірне поняття, що вміщує множину Я-образів, зокрема, модальнісні установки особистості на себе: Я-реальне, Я-ідеальне, Я-дзеркальне. У складі уявлень про себе важливе місце займає образ фізичного Я, який включає два основних компоненти – матеріальний та тілесний (уявлення про різновиди одягу та їх вплив на зовнішність людини, та про схему тіла і образ тіла).

До складу образу фізичного Я входять дві основні складові: матеріальна та тілесна. Матеріальна складова включає наявність уявлень особистості про різновиди одягу та їх вплив на зовнішність людини.

Схема тіла – це пластична модель власного тіла, що формується на основі соматичних відчуттів. На думку психологів (А. Меграбян, В. Мерлін), схему тіла визначають соматичні та візуальні образи. При порушенні візуальних сприймань уявлення про схему тіла набувають якісної своєрідності і формуються на базі внутрішніх відчуттів.

Образ тіла – репрезентація в самосвідомості власного тіла як вмістилища «Я». За В. Куніциною, основою формування образу тіла особистості є зоровий компонент. У своєму складі образ тіла містить наступні елементи: уявлення про власну зовнішність, про дзеркальний та ідеальний образ тіла, про стан здоров'я, власні фізичні можливості та відповідність зовнішності віковим характеристикам людини.

Найближчими до теми нашого дослідження є психологічні роботи, присвячені впливу різних порушень у дітей на формування образу фізичного Я. Так, вивчення впливу на образ фізичного Я порушень опорно-рухового апарату було предметом досліджень В. Корнієнко та О. Романенко; стосовно дорослих осіб з ампутаційними дефектами кінцівок це питання вивчала О.І. Купреєва; особливості образу фізичного Я при наявності вроджених чи набутих дефектів зовнішнього вигляду констатували А.Н. Дорожевець та Р.В. Моляко; а при психічних порушеннях різної етіології аналізувала Е.Т. Соколова.

Дослідження Р.В. Моляко [3], присвячене особливостям формування образу фізичного Я у дітей з косметичними дефектами підліткового та юнацького віку, засвідчило наявність афективно-когнітивної оцінки Я-фізичного; наявність значного розриву між Я-реальним і Я-ідеальним; суттєву різницю в оцінюванні окремих частин зовнішності (тіла і обличчя) в залежності від місця розташування косметичного дефекту, який, до речі, виникає і при глибоких порушеннях зору.

Тифлопсихологи та тифлопедагоги акцентують увагу на своєрідностях зовнішності та поведінки сліпої людини, виникнення яких є наслідком природжених аномалій розвитку або травматичних ушкоджень органу зору або пов'язане з неможливістю наслідування міміки, пантоміміки, жестикуляції оточуючих (К. Бюрклен, П. Віллей, В.З. Деніскіна, Л. М.Залцман, А. Крогіус, О. Г. Литвак, Є. П. Синьова, Е.М. Стерніна).

Глибокі порушення зору не дають людині можливості оцінювати свою зовнішність, і тому образ фізичного Я будується переважно на основі соціальних факторів, якими є суб'єктивна оцінка оточуючих. При наявності комплексу косметичних та візуальних порушень провідну роль у виникненні особливостей відіграють первинні – візуальні.

У тифлопсихології різні аспекти проблеми особистості сліпих та слабозорих вивчалися Л.С.Вавіною, Т.М.Гребенюк, І.М.Гудим, К.С.Довгополою, Є.А.Клопотою, В.В.Кобильченком, О.Г.Литваком, І.С.Моргулісом, Г.Ю.Мустафаєвим, І.М.Некрасовою, І.Н.Нікуліною, Є.П.Синьовою, О.П.Таран, Ю.В.Тімаковою та ін..

В.В.Кобильченко [2], в дослідженні теоретико-методологічних засад психологічного супроводу підлітків з глибокими порушеннями зору відзначив, що порушення психічних та соціальних зв'язків дитини може призвести до негативних наслідків в особистісному розвитку, зокрема, у специфіці загальної самооцінки, порушеннях екстернального локусу контролю, що характеризується такими рисами, як невпевненість у собі, підвищення особистісної тривожності, недостатня сформованість комунікативних умінь.

У дослідженні Є.А.Клопоти [1], констатується, що порушення зору, за словами автора, викликає «психологічне неприйняття свого фізичного образу, тобто «тілесного Я». Незряча особистість перестає відповідати прийнятому в суспільстві стандарту здорової людини. Виникає конфлікт між «образом здорової людини» і власним образом «людини з тростиною».

Аналіз матеріалів, отриманих в дослідженні Є.А.Клопоти дозволяє вважати, що викривлення в образі фізичного Я є наслідком недостатньо скорегованого навчання і виховання сліпої дитини в старшому дошкільному та молодшому шкільному віці. Цю думку можна також підтвердити дослідженням О.П. Таран, проведеному серед слабозорих дітей старшого дошкільного віку, в якому доведено, що формування Я-концепції у дітей з порушеннями зору підпорядковується загальновіковим нормам розвитку, але має суттєві якісні відмінності і тому потребує корекційного спрямування.

Образ фізичного Я у дорослих осіб з глибокими порушеннями зору розглядався в дослідженні Є.А. Клопоти, питанням елементарної структури Я-концепції у слабозорих дошкільнят була присвячена робота О.П.Таран [5], вплив втрати зору на формування самосвідомості у осліплених осіб дорослого віку був предметом дослідження Ю.В. Тімакової [6]. Проте, дослідники не звертались до молодшого шкільного віку як такого, коли можна попередити виникнення небажаних особливостей у формуванні особистості, її спрямованості та таких окремих складових самосвідомості як образ фізичного Я.

Необхідність своєчасного спрямування психічного розвитку сліпої дитини на самопізнання та самоактуалізацію особистості, визначення сензитивності молодшого шкільного віку для корекційних впливів у зазначеному напрямі, недостатня розробка проблеми формування самосвідомості особистості у тифлопсихології зумовили виділення образу фізичного Я сліпих учнів молодших класів, його особливостей та об'єкту психолого-педагогічної корекції діяльності в якості предмету нашого дослідження.

Таким чином можна зробити теоретичні передбачення про те, що процес формування образу фізичного Я у сліпих молодших школярів має особливості, пов'язані з глибиною зорових порушень та віком дітей, носять якісно іншу основу формування, ніж образи уявлень зрячих, що значною мірою стосується і уявлень про власну зовнішність. Корекція уявлень про фізичний Я-образ у сліпих дітей сприяє формуванню та розвитку самопізнання, позитивно адекватного самоставлення, самооцінки, що в свою чергу впливає на перебіг процесу самоактуалізації особистості. Найбільш сенситивним для реалізації цих завдань є молодший шкільний вік, який дозволяє цілеспрямовано впливати при відповідних психолого-педагогічних умовах на формування і корекцію у неї уявлень про особливості власного фізичного Я.

В ході констатувального дослідження брала участь 181 дитина, віком від 6 до 12 років. З них 120 – сліпі діти (експериментальна група), 61 – діти з нормальним розвитком зору (група для порівняння). В кожній вибірці було виділено молодшу (учні 1-2 класів) та старшу групи (учні 3-4 класів). В середині групи незрячих школярів було виділено групу тотально сліпих та парціально сліпих.

Експериментальне дослідження проводилось з використанням методів бесіди, анкетування, опитування, тестування, педагогічного спостереження; констатувального та формувального експериментів з використанням адаптованих методик визначення особливостей сформованості образу фізичного Я у сліпих дітей, а також авторські методики формування образу фізичного Я такі як: «Оголошення в газету», «Як я виглядаю - як я хочу виглядати», «Самооцінка частин тіла», «В гостях у казки», а також методів обробки статистичних даних зі статистичним обрахуванням за критерієм кутового перетворення Фішера для оцінки достовірності відмінностей між відсотковими частками вибірок щодо виявлення особливостей образу фізичного Я сліпих молодших школярів, а також для перевірки результативності проведення психолого-педагогічної корекції.

В констатувальній частині дослідження проводилось; визначення рівнів сформованості уявлень про матеріальний та тілесний компоненти образу фізичного Я.

З числа складових матеріального компоненту образу фізичного Я було виділено знання про сезонні види взуття та 4 рівні сформованості відповідних уявлень: високий, середній, низький та відсутній. Встановлено, що порівняно зі зрячими, у яких переважає високий рівень (76,3%), парціально сліпі діти мають середній (92,6%), а тотально сліпі – низький (61,7%) рівні. Аналіз експериментальних даних показав також збереження тенденції щодо підвищення рівнів сформованості даного явища з віком дітей. Проте, слід відмітити, що це незначні покращення, які свідчать про спроможність сліпих дітей до саморозвитку та самоактуалізації, але глибокі порушення зору справляють сильний вплив на цей процес.

Порівняльний аналіз рівнів сформованості уявлень про схему тіла у сліпих дітей молодшого шкільного віку проводився на підставі матеріалів дослідження з використанням «Модельного методу» та методики «Проби Хеда».

Модельний метод застосовувався в індивідуальній формі і передбачав виявлення вмінь та особливостей знаходження частин тіла на ляльці-моделі. Зрячі діти виконували завдання з використанням візуального сприймання. Сліпих дітей перед виконанням завдань навчали прийомам правильного обстеження ляльки-моделі за допомогою дотику. Завдання варіювались за складністю, від найлегшого – першого, в якому пропонувалось дітям скласти розібрану на частини ляльку, - до більш складних другого та третього, в яких пропонувалось знайти помітні та ледве помітні помилки у неправильно складеній ляльці.

Було встановлено, що зрячі діти однаково легко справляються з усіма видами завдань (в середньому 93,4% зрячих респондентів правильно виконали всі три види завдань). Сліпі діти відносно легко справлялись з першим (46,7% правильних відповідей) та другим (53,3% правильних відповідей) завданням, але значно важчим для них виявилось третє, найскладніше завдання – лише 31,7% сліпих дітей виконали його. Простежувалася залежність виконання завдань різної складності від глибини порушення зору. Парціально сліпі діти майже вдвічі частіше, ніж тотально сліпі, виконували завдання першого та другого рівнів складності і майже втричі частіше виконували завдання третього рівня складності.

З метою визначення особливостей просторового та регуляторного праксису, вміння орієнтуватись у правій та лівій частинах тіла дітям пропонувалась методика «Проби Хеда», за якою вони повинні були виконувати за зразком мануальні та бімануальні дії, в яких візуальне спостереження рухів експериментатора замінювалось дотиковим. Дитині пропонувалась інструкція: «Те, що я буду робити лівою рукою, ти будеш робити теж лівою» (торкнутися лівої руки дитини) і т.д. Пропонувалось для відтворення сім завдань, які давались від найлегшого – «права рука вертикально вгорі» до найскладнішого – «права рука вертикально, ліва – торкається кулаком до долоні правої».

Було встановлено чотири рівні сформованості орієнтування у схемі тіла: високий, середній, низький і відсутній.

З'ясовано, що порівняно зі зрячими дітьми, у яких переважає високий рівень сформованості уявлень про схему власного тіла високого рівня (75,5%), серед сліпих дітей лише половина (50%) досягають такого ж рівня. При цьому, із загальної кількості сліпих дітей з високим рівнем сформованості уявлень про схему тіла 70,6% становлять парціально сліпі та 41,9% - тотально сліпі, що свідчить про залежність цього показника від глибини порушення зору.

Дослідженнями В. Мухіної встановлено, що в основі формування уявлень про схему тіла у зрячих дітей лежить процес перцепції власного тіла та кінестезичні відчуття, розвиток рухових навичок значно покращується у віці 10-11 років. Це пояснює той факт, що лише в молодшій групі сліпих дітей спостерігаємо значне відставання у формуванні уявлень про схему власного тіла, порівняно зі зрячими. З віком потрібні рухові навички у тотально сліпих дітей мають компенсаторний розвиток, що дозволяє їм наблизитись до результатів парціально сліпих,

проте, розвиток кінестезичних відчуттів в умовах сліпоти значно гальмується через неможливість візуального контролю за власними рухами, що надалі потребує психолого-педагогічної корекції. Так, наприклад, з'ясовано, що високого рівня сформованості уявлень про схему тіла серед зрячих досягли 75,5%, а в молодшій групі сліпих лише 22,7% , (в старшій групі – 65,7%). Те ж саме стосується і четвертого рівня (відсутність уявлень), де серед зрячих дітей це явище спостерігається в 4,9% випадків, а в молодшій групі сліпих – у 22,7% випадків.

Слід відмітити значення залишкового зору в формуванні уявлень про схему тіла. З даних таблиці видно, що парціально сліпі діти наближаються за показниками до зрячих дітей.

Таким чином, залишковий зір відіграє важливу роль при формуванні вміння орієнтуватися у схемі тіла. Статистичний аналіз результатів експериментів показує, що діти з парціальною сліпотою краще орієнтуються у схемі тіла, ніж тотально сліпі діти ($t_{емп.}=6,25$, $p<0,001$ або 0,1%).

У констатувальному експерименті ми вивчали також особливості уявлень незрячих дітей про образ тіла.

Для якісної характеристики особливостей дзеркального образу тіла було використано авторську методику «Як я виглядаю – як я хочу виглядати», аналіз результатів, здобутих за її допомогою, включав виділення чотирьох видів суджень: конкретні (називання фізичної ознаки та її опис); матеріальні (називання свого одягу); емоційно-характерологічні (замість опису власної зовнішності називання рис характеру) та відсутні (неможливість нічого повідомити про себе). Матеріальні та емоційно-характерологічні судження було визначено як заміщуючі.

Встановлено, що не всі сліпі діти (лише 70%) здатні до конкретних суджень про власну зовнішність. Частина з них замінюють конкретні судження про зовнішність знаннями про свій одяг (6,7%), або про власні риси характеру (8,3%). З числа сліпих дітей 15% взагалі не можуть описати свій дзеркальний образ.

Було виділено наступні чотири рівні конкретних суджень: високий – дитина називає 7- 8 ознак зовнішності; середній – 5 - 6 ознак; низький – 3 - 4 ознаки; дуже низький або відсутній – дитина називає 1 - 2 ознаки зовнішності.

Встановлено, що зрячим дітям властиві середній (54,1%) та високий (45,9%) рівні конкретних суджень, сліпим – дуже низький (76,2%) та низький (23,8%). Для розвитку конкретних уявлень та суджень дітей про власну зовнішність важливою умовою є наявність залишкового зору, результати парціально сліпих дітей вдвічі кращі, ніж у тотально сліпих, проте залишаються на низькому рівні.

У відповідях на запитання експериментатора щодо рис обличчя зрячі діти виділяли як основну ознаку очі. З числа тотально сліпих дітей лише 23,3% виділяють очі при описах дзеркального образу зовнішності, а з числа парціально сліпих – 70,6%. При цьому тотально сліпі діти, виділяючи очі вказували на наявність їх ушкодження та неможливість бачити (80% з названих вище 23,3%). Парціально сліпі діти виділяли очі як рису обличчя в 66,7% випадків, при цьому називали в основному колір очей. Наявність дефекту зору не сприймається ними як ознака сліпоти, можливість хоч трохи бачити наближає їх в самоусвідомленні ближче до зрячих, ніж до сліпих.

З'ясовано, що сліпим дітям властиві лише низький (23,8%) та дуже низький (76,2%) рівні сформованості суджень про дзеркальний образ зовнішності в той час, як зрячі діти виявили високий (45,9%) та середній (54,1) рівні.

Важливого значення при оцінці особливостей формування образу фізичного Я набувають уявлення дітей про реальні та ідеальні фізичні якості. Критерієм оцінки їх сформованості була складність відповідей з використанням різних ознак зовнішності.

Якісний аналіз результатів вивчення сформованості уявлень про реальну зовнішність у незрячих респондентів показав, що їм властиві: заміна візуальних характеристик тактильними; наближення уявлень про власну зовнішність до зовнішнього вигляду свого кумира; судження з вказівкою на дефект органу зору; специфічні уявлення, сформовані на основі комбінації тактильних відчуттів та уяви («ніс як полосочка, тільки приплюснута і дві ніздрі-дірочки»). В дисертації наводиться інформація про використання в судженнях дітей при характеристиці частин власного тіла та обличчя різних видів відчуттів та сприймань. Виявилось, що при характеристиці зросту та статури використовуються переважно вербальні судження - 43,3%, побудовані на тактильних, полісенсорних відчуттях – 33,3% або їх відсутність. При цьому у зрячих дітей майже в 100% судження базуються на візуальних відчуттях та сприйманнях.

Аналіз матеріалів про співпадіння суджень про реальний та ідеальний образ фізичного Я показав, у сліпих дітей частіше ніж у зрячих спостерігаються співпадіння щодо зросту (41,7% у сліпих і 9,8% - у зрячих), шкіри (56,7% - у сліпих та 34,4% - у зрячих) та волосся (45% - у сліпих та 14,8% - у зрячих). Дані факти пояснюються більшими можливостями до візуальної оцінки у зрячих дітей, порівняно з кінестезичними та тактильними у сліпих дітей. Особливо слід відмітити нереальну оцінку у частини (38,3%) сліпих дітей молодших класів власних очей, які вважають їх зовнішній вигляд ідеальним. При самописах очей лише 6,7% тотально сліпих дітей відмічають дефект органу зору як основну ознаку зовнішності. Найменше критичності сліпі респонденти проявляють до оцінки таких частин тіла, як губи, руки, ноги.

З віком у сліпих молодших школярів значно підвищується критичність до власної статури, волосся, форми обличчя та до губ. Критичність до очей збільшується приблизно на 4%, що не має статистичної значимості (за методикою кутового перетворення Фішера: $\varphi_{\text{емп.}}=0,44$, $\varphi_{\text{емп.}} < \varphi_{\text{крит.}}$). Судження, що відображають уявлення про реальний та ідеальний вигляд очей у парціально сліпих респондентів співпадають приблизно з такою ж частотою, як і у тотально сліпих ($\varphi_{\text{емп.}}=0,63$, $\varphi_{\text{емп.}} < \varphi_{\text{крит.}}$). У дітей, що мають залишковий зір більше критичності до зросту, статури, шкіри, губ, рук та ніг у порівнянні з тотально сліпими дітьми.

Визначення особливостей формування оцінки стану власного здоров'я сліпими учнями молодших класів проводилось за авторською методикою «Самооцінка частин тіла». Встановлено, що загальна самооцінка здоров'я у сліпих дітей за критерієм її критичності співпадає з самооцінкою зрячих дітей і може вважатись реальною.

При самооцінці стану здоров'я таких частин тіла як голова, очі, рот, зуби, ніс, вуха, шия, спина, живіт, руки, ноги зрячі діти враховували не лише її фізичний стан, але і зовнішній вигляд (відповіді типу «за рот я собі можу поставити 4 бали, бо він у мене дуже маленький»). Сліпі діти враховували переважно функціональний стан частини тіла, або характеристики оточуючих, наприклад, «... за вуха поставлю собі 4, бо говорять, що у мене в одне вухо влітає, а в друге вилітає...».

Основна увага в експерименті була приділена вивченню самооцінки здоров'я очей оскільки, як відомо, порушення зору, викликаючи гіподинамію, відбиваються на фізичному здоров'ї особистості. За рівень адекватності було прийнято найнижчі із можливих балів (1-2 бали для тотально сліпих та 1-3 бали для парціально сліпих). З'ясовано, що у 83,3% випадків зустрічаються неадекватно завищені оцінки. Відповіді типу: «Я нічого не бачу, тому поставлю собі 4» або «Я незряча, проте хочу собі поставити 5».

Результати констатувального дослідження особливостей формування образу фізичного Я представлені в таблиці 1. (Умовні позначення: «т.с.» - тотально сліпі; «п.с.» - парціально сліпі).

Таблиця 1.

Залежність сформованості образу фізичного Я сліпих учнів молодших класів від глибини порушення зору та віку (у %)

Компо-ненти образу фізичного Я	Вікові групи	Рівні сформованості							
		Високий		Середній		Низький		Нульовий	
		т. с.	п. с.	т. с.	п. с.	т. с.	п. с.	т. с.	п. с.
Ставлення	м. г.	-	-	22,7	81,6	63,7	18,4	13,6	-
	с. г.	-	-	44,7	87,8	55,3	12,2	-	-
Матеріальний	м. г.	-	-	55,6	65,4	44,4	34,6	-	-
	с. г.	6,6	8,0	68,5	72,5	24,9	19,5	-	-
Схема тіла	м. г.	22,7	70,0	31,8	17,8	22,7	6,3	22,8	5,9
	с. г.	28,4	74,2	37,0	20,2	34,6	5,6	-	-
Образ тіла	м. г.	-	17,6	4,7	23,5	69,8	52,9	25,6	5,9
	с. г.	7,9	18,4	15,8	22,8	63,1	58,8	13,2	-

Наведені у таблиці дані підтверджують такі основні висновки констатувальної частини дослідження.

1. Глибокі порушення зору мають вплив на формування ставлення до власної зовнішності. Зокрема, при тотальній сліпоті спостерігається переважно низький рівень зацікавленості, а при парціальній сліпоті – середній рівень, які з віком дітей мають тенденцію до незначного підвищення, але помітне відставання цих показників від норми потребує психолого-педагогічної корекції.

2. У сформованості матеріального компоненту образу фізичного Я при сліпоті також простежується залежність від глибини порушення зору та віку дітей. Так, у тотально сліпих дітей уявлення про матеріальний компонент знаходяться на середньому та низькому рівні, а при парціальній сліпоті ці показники дещо підвищуються, але також залишаються в більшості на середньому та низькому рівні. В старшій групі молодшого шкільного віку показники змінюються завдяки оволодіння дітьми знаннями про одяг за шкільною програмою та розширенню життєвого досвіду. Проте, ці зміни незначні.

3. Уявлення про схему тіла у сліпих дітей, хоча і відстають від норми, розвинуті дещо краще і в ряді випадків знаходяться на високому рівні, проте спостерігається внутрігрупова диференціація в залежності від глибини порушення зору. У парціально сліпих дітей уявлення про схему тіла переважно на високому рівні, а у тотально сліпих, хоча і зустрічаються випадки високого рівня розвитку, проте, більшість відповідає середньому та низькому рівням і зустрічається нульовий.

4. Матеріали про сформованість уявлень сліпих дітей про реальний образ тіла також показали їх низький рівень, який майже не змінюється з віком дітей.

Таким чином, образ фізичного Я у сліпих дітей молодшого шкільного віку має якісні своєрідності, на відміну від зрячих дітей, і його формування вимагає спеціальної психолого-педагогічної корекції.

При розробці методики психолого-педагогічної корекції були використані основні **принципи** корекційно-розвивальної роботи [4]:

1. Врахування типологічних, вікових та індивідуальних особливостей психфізичного розвитку сліпих дітей;

2. Здійснення психолого-педагогічної корекції образу фізичного Я в процесі засвоєння учнями знань, вмінь та навичок;

3. Використання системи спеціально організованих педагогічних впливів на сліпих дітей молодшого шкільного віку;

4. Орієнтуєтування на збережені органи відчуття і потенційні пізнавальні можливості сліпих дітей, об'єктивні закономірності формування психіки на своєрідній інтелектуальній та звуженій сенсорній основі в здійсненні психолого-педагогічної корекції образу фізичного Я.

5. Використання предметно-практичної діяльності сліпих учнів, на базі їх активної та свідомої взаємодії з об'єктами зовнішнього середовища з метою досягнення оптимального компенсаторно-корекційного ефекту психолого-педагогічної корекції.

6. Забезпечення стимуляції навчально-пізнавальної діяльності сліпих учнів як дійового зовнішнього регулятора поведінки.

У формуальному експерименті були поставлені такі завдання: - формування уявлень про різноманіття одягу та взуття, їх призначення і відповідність сезонним та погодним умовам, правилами догляду за одягом та взуттям; - поглиблення знань про частини власного тіла, їх функції та взаєморозташування; - формування уявлень про здоров'я особистості, в тому числі про власне здоров'я, про основні способи збереження та зміцнення здоров'я; - розвиток уявлень про власні фізичні можливості, взаємозв'язок фізичних можливостей особистості з її віком та статтю; - формування, розширення та поглиблення уявлень про вікову та статеву специфіку зовнішності людей; - формування уявлень про реальний, дзеркальний та ідеальний образ власного тіла.

Методика психолого-педагогічної корекції образу фізичного Я включає два блоки: діагностичний та корекційно-розвивальний.

Діагностичний блок побудований на методиках, що використовувались в констатувальному дослідженні.

Корекційно-розвивальний блок включав методики, що забезпечують формування матеріального та тілесного компонентів образу фізичного Я та необхідних для цього функцій, а саме: розвиток збережених аналізаторів; психічних процесів; рухової та пізнавальної активності; емоційно-вольової сфери; орієнтування в малому та великому просторі; особистісний розвиток.

Методика психолого-педагогічної корекції розрахована на роботу зі сліпими школярами молодшої групи (діти, віком від 6 до 8 років). Оскільки в ході констатувального дослідження було з'ясовано, що уявлення про елементи образу фізичного Я у сліпих школярів удосконалюються з віком, ми дійшли висновку, що розпочинати корекційну роботу слід якомога раніше, що створить позитивне підґрунтя для формування образу фізичного Я в подальшому. До складу методики включено 13 групових корекційних занять, тривалість кожного з яких становить 35 хв. (відповідно до Положення про спеціальну загальноосвітню школу (школу-інтернат) для дітей, які потребують фізичного та (або) розумового розвитку). Заняття розраховані для проведення психологом у вільний від навчання час з циклічністю – один раз на тиждень. Враховуючи те, що гра займає важливе місце в структурі діяльності дитини молодшого шкільного віку, основною формою побудови корекційних занять є ігрова. Окрім того, в структуру занять включено велику кількість музичних, прозових та віршованих творів, що чинить позитивний корекційний вплив не лише на формування образу фізичного Я, а й здійснює корекцію пізнавальної діяльності. В процесі роботи з незрячими молодшими школярами важливе значення відводилося позитивному психолого-корекційному впливу казки, так до складу методики було включено одну із найулюбленіших дитячих казок – «Попелюшка», а також спеціально написані казки, що відображають у своєму сюжеті проблемні ситуації відповідно до мети заняття. В процесі формування образу фізичного Я у сліпих молодших школярів було використано також образотворчу діяльність, а саме ліплення, як один із найбільш доступних і важливих видів творчості для дітей із відсутністю зорового сприймання.

Формувальне дослідження проводилось через 2 місяці після констатувального з тими ж групами дітей, що дозволило нам вважати їх контрольними і не повторювати діагностичне обстеження рівнів сформованості уявлень про образ фізичного Я і використати для порівняння, отримані в констатувальному дослідженні дані. (Дивись таблицю 2).

Таблиця 2.

**Порівняльні результати зрячих і сліпих
учнів молодших класів після формуального експерименту по корекції образу фізичного Я (у %)**

Компоненти образу фізичного Я	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень		Нульовий рівень	
	Зрячі	Сліпі	Зрячі	Сліпі	Зрячі	Сліпі	Зрячі	Сліпі
Матеріальний	77,1	9,1	22,9	70,9	-	20	-	-
Схема тіла	75,5	50	9,8	21,7	9,8	20	4,9	8,3
Образ тіла	55,7	5	24,6	10	19,7	65	-	20
Середнє	69,4	21,4	19,1	34,2	9,8	35	1,6	9,4

З наведеної таблиці видно, що після формуального експерименту значно покращились показники **матеріального** компоненту: в молодшій групі тотально сліпих з'явився високий рівень сформованості уявлень і не залишилось показників нульового рівня. В старшій групі значно підвищились показники високого та середнього рівнів і не простежуються дані про наявність низького та нульового рівнів.

За показниками **схеми тіла** також відбулось покращення в кількості дітей з високим та середнім рівнями сформованості уявлень та не спостерігаються низький та нульовий рівні.

Такий змістовий компонент як **образ тіла** набув значного покращення у всіх учасників формуального експерименту в плані підвищення рівнів сформованості і удосконалення якісних характеристик його змісту.

Таким чином, запропонована методика психолого-педагогічної корекції заслуговує на її впровадження в практику роботи спеціальних навчально-виховних та реабілітаційних закладів для дітей з глибокими порушеннями зору.

Таким чином :

1. Аналіз стану теоретичних розробок та даних емпіричних досліджень з проблеми формування образу фізичного Я показав його роль в структурі самосвідомості особистості та значення для соціальної адаптації, можливий вплив порушень зору на його формування. Доведена можливість і необхідність спрямування психічного розвитку дитини з глибоким порушенням зору на самоактуалізацію вже в молодшому шкільному віці для попередження деформацій в формуванні особистості, її соціальної адаптації та інтеграції як суб'єкта міжособистісних стосунків в суспільстві.

2. В ході констатувального експерименту виділено компоненти образу фізичного Я: матеріальний та тілесний, чотири рівні сформованості яких характеризують залежність образу фізичного Я від порушення зору та віку дітей (високий, середній, низький та нульовий рівні). Було встановлено, що сліпі респонденти мають переважно уявлення середнього рівня складності, стосовно елементів матеріального компоненту образу фізичного Я (70,9%). Уявлення щодо схеми власного тіла майже у половини сліпих дітей мають високий рівень, слід зазначити, що високий рівень складності притаманний переважно парціально сліпим дітям, з однаковою частотою у структурі схеми тіла прослідковуємо уявлення середнього та низького рівнів (близько 20%). В образі тіла у сліпих респондентів переважає низький рівень складності уявлень (майже 65%), при цьому п'ята частка дітей взагалі нічого не можуть сказати про особливості власної зовнішності, що свідчить про індіферентне ставлення, останнє поступово коригується в процесі соціального впливу на особистість дитини.

3. Визначено якісні особливості сформованості у сліпих молодших школярів тілесного компоненту образу фізичного Я:

- у середньому та низькому рівнях сформованості матеріального компоненту образу фізичного Я, який залежить від глибини порушення зору та віку сліпих дітей;
- у відставанні від зрячих дітей у сформованості уявлень про схему тіла та їх низькому рівні (зустрічаються випадки нульового рівня);
- у низькому рівні сформованості уявлень про образ власного тіла у сліпих дітей. Такі уявлення у більшості випадків відсутні (це стосується уявлень про дзеркальний образ тіла, власний зовнішній вигляд та ідеальний образ тіла). Спостерігається також низький рівень уявлень про образ власного тіла та власну зовнішність, висока частота співпадання суджень стосовно власної зовнішності з ідеальним образом тіла, що вказує на низьку критичність сліпих дітей молодшого шкільного віку до власного зовнішнього вигляду та обмеженість їх уявлень про реальну та ідеальну зовнішність;
- у переоцінці сліпими дітьми власних фізичних можливостей, недостатній усвідомленості впливу порушення

зору, а саме дефекту зовнішнього вигляду очей, на образ фізичного Я, що свідчить про неадекватність самооцінки фізичного здоров'я, є наслідком псевдокомпенсаторних утворень і має тенденцію до зростання з віком;

4. Встановлено, що оцінка зовнішності осіб різного віку та статі у сліпих респондентів, так само як і у зрячих, формується переважно на основі естетичних оцінок, що мають якісно іншу основу формування (базуються на вербальному сприйманні), мають нижчу адекватність, частоту та нижчий рівень складності, ніж естетичні оцінки зовнішності зрячих.

5. Забезпечення гармонізації формування образу фізичного Я у сліпих молодших школярів можливе за умови впровадження комплексної методики психолого-педагогічної корекції, яка містить у своєму складі 13 корекційних занять, спрямованих на покращення формування матеріального компоненту образу фізичного Я, схеми тіла та образу тіла. Заняття побудовані відповідно до загальних та спеціальних принципів корекційно-розвивальної роботи, мають ігрову форму.

6. Результати формувального експерименту показали можливість підвищення рівня адекватності сприймання образу фізичного Я, наближення його до рівня зрячих дітей. Зокрема після формувального експерименту у сліпих дітей не прослідковується нульового рівня уявлень щодо матеріального компоненту та схеми тіла, а нульовий рівень уявлень стосовно образу тіла знизився з 20% до 12%. Знизилася кількість уявлень низького рівня складності щодо схеми власного тіла (з 20% до 12,8%) та образу тіла (з 65% до 23%). Частіше став простежуватися середній рівень орієнтування у схемі тіла (21,7% до формувального експерименту, 29,9% - після) та у образі тіла (до формувального експерименту – 10%, після – 34,8%). Підвищилася частота високого рівня уявлень щодо особливостей образу фізичного Я: у матеріальному компоненті на 4,8%, у схемі тіла – на 7,3%, у образі тіла – на 15,2%.

Проведене дослідження особливостей формування образу фізичного Я у сліпих дітей молодшого шкільного віку не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують дослідження даних особливостей на всіх вікових етапах, а також вивчення формування образу фізичного Я у осліплених дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Клопота Э.А. Особенности формирования «Я-образа» в осіб з вадами зору: Автореф.... канд. дис. –Харків, 2004.
2. Кобильченко В.В. Теоретико-методичні засади психологічного супроводу підлітків з глибокими порушеннями зору. Автореф... докт. дис.- К., 2010.
3. Моляко Р.В. Образ фізичного Я: становлення та деформації у пацієнтів з косметичними вадами. Автореф.... канд. дис. –К., 2006.
4. Моргулис И.С. Теоретические основы коррекционно-воспитательного процесса в младших классах школы слепых: Автореф.... докт. дис. –М., 1984.
5. Таран О.П. Особенности формирования Я-концепции у слабовидящих дошкольников. Автореф.... канд. дис. –К., 2008.
6. Тімакова Ю.В. Вплив втрати зору в дорослому віці на самосвідомість особистості. Автореф.... канд. дис. –К., 2010.
7. Allport, G.W. Pattern and Growth in personality. – New York: Holt, Rinehart & Winston, 1961/ - XII, 593 p.

УДК 159.9.: 343. 985. (075.8)

ТРЕНІНГОВІ МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я В РАМКАХ ПРОГРАМИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ (У КОНТЕКСТІ ТЕМАТИКИ РОБОТИ НАУКОВОГО ГУРТКА З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ)

Супрун Д.М.

кандидат психологічних наук,
Національна академія внутрішніх справ

Висвітлено особливості тренінгових методів розвитку мотивації особистісного зростання та збереження здоров'я у працівників органів внутрішніх справ. Розглядаються різноманітні формувальні методи у межах означеної проблеми дослідження.

Высветлены аспекты совершенствования мотивации личностного роста и сохранения здоровья работников органов внутренних дел. Рассмотрены различные формирующие методики в контексте указанной темы исследования.

The questions of the improving motivation of personal development and health-saving of the officers of the